

Η Γέννηση. Από τον ψηφιδωτό διάκοσμο της Κοιμησης της Θεοτόκου στο Δαφνί.

Μακεδονική Αναγέννηση. Η κορύφωση της έκφρασης της Βυζαντινής τέχνης μέσα από το πνεύμα του κλασικού Ελληνισμού

«Η σύγχρονη τέχνη μπορεί να θεωρηθεί ότι αρχίζει με τη Βυζαντινή Αναγέννηση του Χου αιώνα». Kingsley Porter, «Romanesque Sculpture of the Pilgrimage Roads»

Η Μακεδονία, πανταχού παρούσα στις ρίζες και στην όλη εξέλιξη του Ελληνισμού, από την Αρχαιότητα, με τους Μακεδόνες Βασιλείς —τον Φίλιππο και τον Αλέξανδρο—, ώς τους Βυζαντινούς Μακεδόνες Αυτοκράτορες, δίνει και με τη Μακεδονική Αναγέννηση των Βυζαντινών χρόνων, που ανυψώνει και ολοκληρώνει τη Βυζαντινή τέχνη, ένα αδιάσειστο ιστορικό παρόν.

Έφη Αθανασίου

Αρχαιολόγος

Η Βυζαντινή τέχνη γεννιέται τον τρίτο περίπου αιώνα από ελληνιστικές επιδράσεις, και γι' αυτό με ρίζα Μακεδονική, και γνωρίζει αλλεπάλληλες χρυσές εποχές που από πολλούς συγγραφείς ονομάσθηκαν αναγεννήσεις. Η αναγνώριση όλων αυτών των περιόδων στροφής προς την ελληνική αρχαιότητα δεν άφοις να λάμψει, σε όλο το μεγαλείο της, η μεγαλύτερη πραγματική αναγέννηση που ονομάσθηκε «Μακεδονική». Κορυφώθηκε γύρω στον Χο αιώνα και έδωσε στη Βυζαντινή τέχνη την ολοκλήρωση του πνευματικού χαρακτήρα της έκφρασης του ρυθμού της, που επρόκειτο να αποτελέσει μέρος από το βασικά θεμέλια του Δυτικού πολιτισμού.

Η πρώτη χρυσή εποχή της Βυζαντινής τέχνης είναι φανερή στην περίοδο του Ιουστινιανού με το μεγαλεώδες δείγμα της, την Αγία Σοφία, στην Κωνσταντινούπολη.

Ακολουθεὶ τη εικονολαστική περίοδο, που είναι μια θαύμα τομῆ στη Βυζαντινή τέχνη.

Η καταστροφή πολλών έργων και μνημείων, στη διάρκεια της, φαίνεται να συμβάλλει αποφασιστικά στην πραγματική αναγέννηση της Βυζαντινής τέχνης μετά τη λήξη της εικονομαχής κρίσης. Η περίοδος που ακολουθεὶ μετά τη λήξη της είναι η ποιηματική μέσα στην όλη εξέλιξη της Βυζαντινής τέχνης, γιατί κατά τη διάρκεια της κατά νέο γεννιέται, που είναι η ολοκλήρωση του ώριμου ρυθμού της τέχνης αυτής.

Το γεγονός ότι υπήρξαν περισσότερες στροφές προς το ελληνικό πνεύμα, με τάση, τα τελευταία χρόνια, να αναγνωρισθούν κι αυτές σαν αναγεννήσεις, δεν μειώνει την κεντρική και αποφασιστική σημασία της στην ολοκλήρωση του Βυζαντινού ρυθμού. Αντίθετα, δείχνει την κορύφωση μιας συνεχείας εξέλιξης και συνέχειας μέσα στους αιώνες, που αποκαλύπτει τη ζωντάνια του ελληνικού πνεύματος.

Η Μακεδονική Αναγέννηση δεν είναι μόνο όρος ο οποίος χαρακτηρίζει μια ανανέωση της Βυζαντινής τέχνης μέσα από την κατάσταση και τις ανάγκες που προκύπτουν μετά τη λήξη της

εικονομαχίας, στην περίοδο της δυναστείας των Μακεδόνων αυτοκρατόρων η οποία αρχίζει με τον Βασιλείο τον Α' (867) και τελειώνει με την άνοδο στο θρόνο του Ισαάκ Κομνηνού (1057). Είναι, κυρίως, αυτή η θαύμα τομή μέσα σε όλη τη Βυζαντινή τέχνη, με την αποφασιστική στροφή της στο Ελληνικό κλασικιστικό ίδιωμα, μεσά από τα γράμματα και περισσότερο την τέχνη, που θα αποτελέσει την ολοκλήρωση της πνευματικότάτης της. Αρχίζει με τον Φώτιο και τον μαθητή του Αρέδα, μετά το τέλος της εικονομαχίας, και υποστηρίζεται από τον Καισάρα Βάρδα, που ιδρύει το Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης. Η πραγματική όμως αναγέννηση στη Βυζαντινή τέχνη αρχίζει με τον εραστέχνη καλλιτέχνη και λόγιο αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Πορφυρογένητο, που μπορεί να έχει κι ο ίδιος δράσει μέσα σ' αυτήν ωγαρίζοντας ορισμένα χειρόγραφα, που του αποδίδονται από μελετητές. Η αναγέννηση αυτή εξαπλώνεται γρήγορα σε όλες τις εκφάνσεις της μοναδικά πολιθαίραστης την περίοδο αυτή Βυζαντινής τέχνης. Αρχιτεκτονική, εντοίχια τέχνη (τοιχογραφία, ψηφιδωτό, διάκοσμος), μικρογλυπτική, εικονογράφηση χειρογράφων, φορτέτες εικόνες, μικροτεχνία, καλλιτεχνική υφαντουργία και υαλουργία. Καλύπτει έτσι ένα τεράστιο φάσμα κοινωνικής και πολιτισμικής δημιουργίας της Βυζαντινής τέχνης διαμορφώνεται τον πραγματικό χαρακτήρα της: μιας τέχνης αυστηρότερης στη λιτότητά της, που έχει τώρα απομακρύνεται από τον κοινικό αυτοκρατορικό της χαρακτήρα. Βασισμένη σε ανθρωποκεντρική αντίληψη, που εμπνέεται από υπερβατική θεώρηση και μπολιάζεται από την κλασική ελληνική αρχαιότητα, δρίσκει τελικά τις δικές της εσωτερικές πηγές, τη γλώσσα της, το ρυθμό της.

Στη φάση αυτή ο ρυθμός που διαμορφώνεται είναι η χρυσή τομή, η ιδαική σύνθεση του Ελληνικού κλασικού πνεύματος και της πνευματικότητας, που καταργεί την αντίθεση που υπήρχε μέχρι τότε στις ρίζες της εικονομαχίας ανάμεσα στο περιεχόμενο και τη μορφή και είχε

καταλήξει στην εικονομαχική κρίση.

Η αναγέννηση αυτή δείχνει επιδράσεις από κλασικά εικονογραφημένα χειρόγραφα που στοιχεία τους εισάγονται τώρα στα μεσοβυζαντινά. Βασικό χαρακτηριστικό στις συνθέσεις αυτές είναι ο προσωποποίησης με κλασικές φιγούρες που εντάσσονται σε χριστιανικές σκηνές.

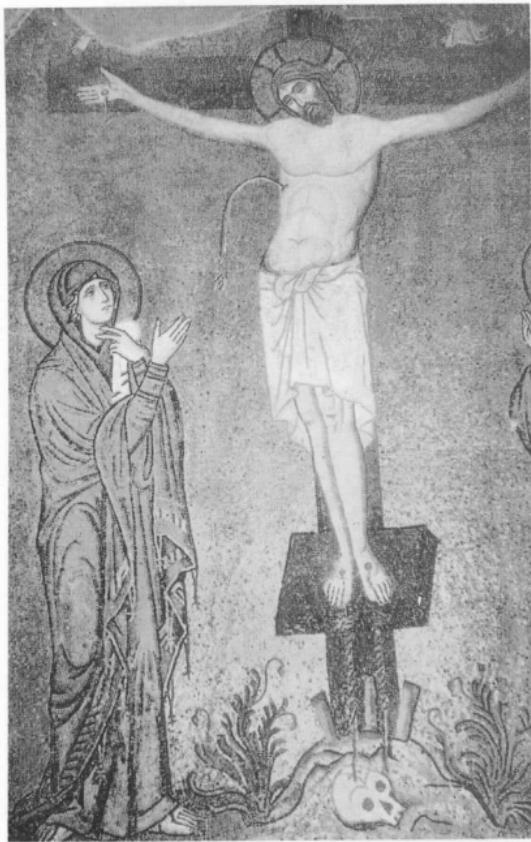
Η στροφή αυτή προς την κλασική Ελληνική Αρχαιότητα που ανιχνεύεται στα χειρόγραφα επεκτείνεται σύντομα στην αρχιτεκτονική των ναών και τη διακόμηση τους ίσως και στα άλλα μέσα έκφρασης (ανάγλυφα, μικροτεχνία, μικρογλυπτική, καλλιτεχνική υφαντουργική κλπ.) σε μεγάλη έκταση.

Στην αρχιτεκτονική εισάγονται οι δύο τύποι ναών με τρούλλο, που έχει κομαλογικό συμβολισμό, σαν αναλογία του σύμπαντος: ο εγγεγραμμένος σταυροειδής με τρούλλο (όπως της Παναγίας της Μονής Οσίου Λουκά) και οι μεταβατικοί τύποι των παραλλαγών του (ανάμεσα σ' αυτούς ο τετρακόνιος), και ο οκταγωνικός (όπως το καθολικό της Ιδαίας Μονής).

Οι νέοι αυτοί τύποι ναών απαιτούν ανάλογη διάκοσμηση, που δημιουργεί την ανάγκη εισαγωγής του διαμορφωμένου εικονογραφικού προγράμματος με την ιεραρχημένη τοπογραφία του.

Στη Μακεδονική Αναγέννηση τη εικονογράφηση των χειρογράφων είχε ιδιαίτερη άνθηση και εφθασε σε επίπεδο μεγάλης αισθητικής ολοκλήρωσης. Η νέα αυτή αντιλήψη μεταφέρεται από τα χειρόγραφα στην τοιχογραφία και τον ψηφιδωτό διάκοσμο, και κάποτε αντίτοροφα. Μια μεγάλη σειρά χειρογράφων, που ο χρονολόγηση τους επικεντρώνεται γύρω στον Χο αιώνα, δείχνει ανάγλυφα τις κλασικιστικές αυτές επιδράσεις.

Το ψαλτήριο της Βιβλιοθήκης του Παρισίου Νο 139¹, οι Ομήλες Γρηγορίου, στην ίδια Βιβλιοθήκη Νο 510², το Μηνολόγιο του Βασιλείου Β³ στη Βιβλιοθήκη του Βατικανού, το ευλάτριο του Ιησού του Ναυπή (Βιβλιόθ. Βατικανού Νο 431), το ψαλτήριο της Ουτρέχτης, το χειρόγραφο Παντοκράτορος Νο 61, τα Ευαγγέλια της Βιβλ. Παριά. 64, 70, 74, το Ευαγγέλιο Σινά Νο 204, η Χρι-

Η Σταύρωση. Από τον ψηφιδωτό διάκοσμο της Κοιμήσης της Θεοτόκου στο Δαφνί.

στιανική τοπογραφία του Κοιμάτος του Ινδικοπλεύστη στη Βιθλιοθ. Βατικανού № 699, η Βίθλος του Λέοντος Πατρικίου είναι ανάμεσά τους.

Από αυτά, τα σημαντικότερα είναι το φαλτήριο Βιθλ. Παρ. 139, οι Ομάλες Γρηγορίου Βιθλ. Παρ. 510 και το Μηνολόγιο Βασιλείου Β' (Βιθλ. Βατ.).

Το φαλτήριο 139 (Βιθλ. Παρ.) που υποστριχήθηκε (Buchthal 1938⁴) ότι συνέδεε τον συμβουλευτικό λόγο του Κωνσταντίνου. Πορφυρογέννητου De Administratio Imperii (Για τη Διοίκηση της Αυτοκρατορίας) προς τον γιο του Ρωμανό Β' το 952, με την έννοια αυτή χρονολογημένο, παρουσιάζει μορφές σχεδόν γλυπτικές, με χρωματική διάθε-

ση και ενάργεια. Ανάλογες μορφές κλασικού χαρακτήρα παρουσιάζει το χειρόγραφο Ομίλεις Γρηγορίου (Βιθλ. Παρ. 510). Τα χειρόγραφα αυτά συμπεριλαμβάνεται ότι έγιναν σε αυτοκρατορικά εργαστήρια με έμπνευση (εσ βαθμό αντιγραφής) από αρχαία πρότυπα.

Ένας μεγάλος αριθμός από μικρογλυπτά σε ελεφαντοστόχρονολογύνταν γύρω στον Χο άινα. Από τα πιο γνωστά: Ο Χριστός στέφει τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο (945), Τρίπτυχο Δέσμητος (Ρώμη, 2ο τέταρτο Χου αιώνα), Στέψη Ρωμανού-Ευδοκίας από τον Χριστό (949).

Η αρχιτεκτονική της Μακεδονικής Αναγέννησης αντιπροσω-

πεύεται από εξαιρετικά μεγάλο αριθμό μνημείων.

Σειρά μνημείων τοιχογραφίας και ψηφιδωτού, με καθαρά κλασικιστικά χαρακτηριστικά, έρχεται να προστεθεί στη Μακεδονική Αναγέννηση, που η πρώτη φάση του στην Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης παρέχει ένα συγκριτικό χρονολόγιο.

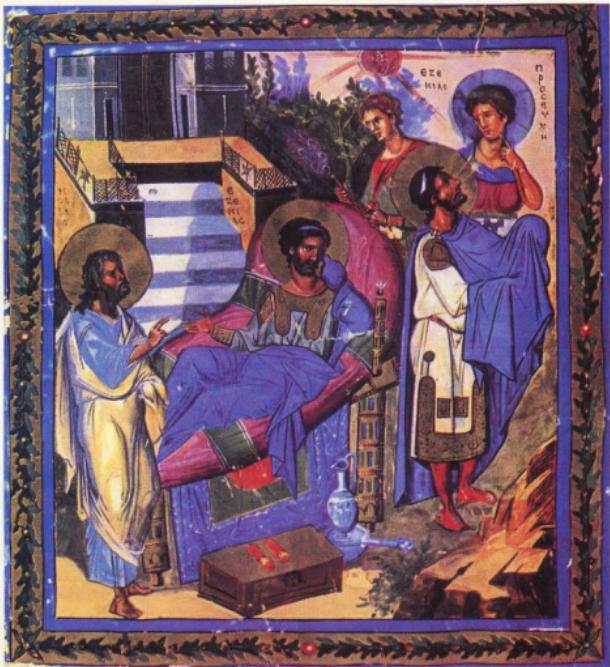
Τα τρία μοναστικά μνημεία στην Ελλάδα, Όσ. Λουκάς, Νέα Μονή και Δαφνί, παρέχουν υψηλής τέχνης δείγματα ψηφιδωτού διάκοσμου, που δείχνει ότι η Μακεδονική Αναγέννηση δρίσκει αυτή την περίοδο την πιο ολοκληρωμένη έκφρασή της.

Η Κοιμηση της Θεοτόκου, στο Δαφνί, ναός οκταγωνικού τύπου, αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτής της κορύφωσης στη νεοκλασική, νεοαστική, όπως αποκαλείται, μορφή της, που έχει διασωθεί σε εθδομήγα τέχνη παραστάσεις ψηφιδωτού διάκοσμου.

Το μοναστικό αυτό μνημείο φαίνεται να είναι το κορυφαίο και πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της Μακεδονικής Αναγέννησης, μάλιστα στον Νεοαστικό ρυθμό της. Εμπλουτισμένο με τα ανατολικά της στοιχεία συναιρεί τους πολιτισμούς που είχε απορροφήσει ο ελληνισμός στην Αλεξανδρινή εποχή.

Οι μορφές προβάλλουν σχηματοποιημένες, με πλαστική αντίληψη, ορθές αναλογίες και έντονο ανάγλυφο από την πτυχολογία τους. Οι στάσεις είναι ήρεμες, ισορροπημένες και θυμιζουν αγάλματα της κλασικής ελληνικής αρχαιότητας. Οι κινήσεις είναι μεγαλοπρεπείς, το χρώμα αρμονικά συμπεριλαμβάνει, και το χρυσό φόντο εντείνει τον υπερβατικό χαρακτήρα των μορφών αυτών. Η έκφραση είναι ψυχολογική, το βλέμμα συγκεντρωμένο με εσωτερικότητα. Η Σταύρωση είναι ίσως το υψηλότερο δείγμα αυτής της τέχνης που έφθασε την πνευματικότητα.

Στη μεσσοβιζαντινή περίοδο της Μακεδονικής Αναγέννησης τέχνη του ψηφιδωτού έχει φθάσει σε ύψιστο σημείο τελείωτητας, στο απόγειό της. Οι ψηφίδες παρουσιάζουν μεγάλη διαδιάμηση μεγέθους: η κλίση στην τοποθετηση τους επεμβαίνει διορθωτικά στις προοπτικές πα-

Εικονογράφηση ψωληπρίου (Par. Gr. 139).

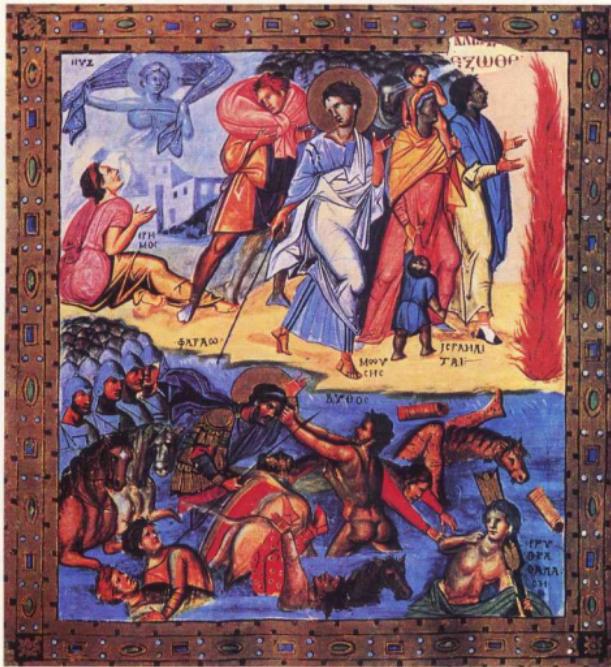
ραμορφώσεις και εντέίνει τον υποθλητικό φωτισμό, που μαζί με το χρυσό φόντο ανεβάζει την παράσταση στο υπερβατικό. Το μεγαλύτερο μέρος του ψηφιδώτου διάκοσμου δείχνει μια εκπληκτική συγγένεια, με τις αισθητικές αξίες του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Οι μορφές έχουν διατηρήσει το όγκο και το χρώμα τους. Και ενώ στον Όσιο Λουκά υπάρχει τάση προς τη γραμμικότητα του μοναστικού στυλ, και στη Νέα Μονή οι χρωματικές αντιθέσεις προχωρούν προς τη συγχρόνη αντίληψη, το Δαφνί παραμένει το μοναδικό μνημείο-δέντρο της Μακεδονικής Αναγέννησης.

Η αποφασιστική στροφή προς την κλασική ελληνική αντίληψη, σε τόσο μεγάλο αριθμό μνημείων που την παρουσιάζουν αυτή την περίοδο, δείχνει μια αναγέννηση πρώτου μεγέθους μέσα στη Βυζαντινή τέχνη.

Εκτός από τον μεγάλο αριθμό από μνημεία και έργα τέχνης που πιστοποιούν την υπάρξη της Μακεδονικής Αναγέννησης, η τέχνη της Κομινήνειας περιόδου που την ακολουθεί δίνει θάσιμη μαρτυρία γι' αυτή την κλασική έκφραση μετάδοσης που της επέτρεψε να φθάσει στην αριμόπτητά της. Η Μακεδονική Αναγέννηση όχι μόνο παρέχει αυτό το σύνδρομο ανάμεσα στην κλασική κορύφωση της Βυζαντινής τέχνης και τη μεταγενέστερη της, σαν φάση μετάβασης, αλλά, όπως αποδεικνύεται από την πληθώρα των μνημείων

της, αποτελεί η ίδια μια τομή υψηλής τάξης στο όλο ώμα της Βυζαντινής τέχνης, που είναι η πιο ενδιαφέρουσα για τη διαμόρφωση της τελικής της πνευματικής έκφρασης, η οποία συναίρει τόσα αρμονικά τη μορφή με το περιεχόμενο. Κατορθώνει να δώσει την υπερβατικές αυτές μορφές, που η σύνθεση των δύο στοιχείων Ελληνικού Κλασικισμού και πνευματικότητας έχει συλλάβει, σ' ένα κορυφαίο αισθητικό αποτέλεσμα.

Η έντονη έκφραση της κλασικής αντίληψης σε τόσο μεγάλο αριθμό μνημείων που την παρουσιάζουν και η κορύφωσή της, γύρω στον Χο αιώνα, στη νέα, πνευματικότερη σύνθεση δείχνουν καθαρά την έκταση και τη σημασία αυτής της αναμφισθήτητης αναγέννησης (που έχει βεβαιωθεί από μεγάλο αριθμό ειδικών). Η κατάξιωση της Μακεδονικής Αναγέννησης, που από τον μεγάλο αριθμό στοιχείων που τη στηρίζουν μπορεί να αποδειχθεί με επαρκή επιστημονικά δεδομένα, και η θετική αποδοχή της

Εικονογράφηση ψαλτηρίου (Par. Gr. 139).

ως η κορύφωση, στον Χο αιώνα, της τάσης προς τον Ελληνικό Κλασικισμό έχει μέγιστη σημασία φαινομένου που σημειώνει όχι μόνο μια βαθύμια κορύφωση στη Βυζαντινή τέχνη αλλά την αναβάθμιση στις πηγές του Κλασικού Ελληνικού ιδεώδους στη σύνθεσή του με μια τέχνη που φθάνει, με την οικολήπτρωσή της, την πνευματικότητα.

Η Μακεδονική Αναγέννηση, ως κορυφαία βαθύμια της Βυζαντινής τέχνης, της τέχνης που στον αιώνα αυτόν έχει τόσο πολύ εκτιμηθεί η προσφορά της, αποτελεί από τις ρίζες, την προέλευση της, την έκταση και την ποιότητά της ένα αναμφισθήτο ιστορικό τεκμήριο μιας δημιουργικής εποχής και μιας μεγάλης τέχνης που ανάβλυσε από το ελληνικό πνεύμα. Μια θετική και παγκόσμια, τώρα, αναγνωρισμένη συμβολή στον δυτικό πολιτισμό και ιδιαίτερα στη σύγχρονη τέχνη, μέσα από την αρχή της Ιταλικής Αναγέννησης.

Είναι η σύζευξη, η ένωση του κλασικού Ελληνισμού με την πιο

υψηλή έννοια πνευματικότητας, που ήταν αυτό το ιδεώδες επιτεύγμα του Βυζαντινού πολιτισμού.

Η Μακεδονική Αναγέννηση και τα αποτελέσματά της, μέσα στη Βυζαντινή τέχνη, δεν είναι, τελικά, με καμία έννοια, επίδραση από μια άλλη εποχή: είναι, όπως εκδηλώνεται, μια οργανική εξέλιξη, η συνέχεια ενός πανάρχαιον πολιτισμού που οι ρίζες του αναβαπτίζονται ολοένα μέσα στις πηγές του.

Σημειώσεις

1. Omont, H., Miniatures de la Bibliothèque Nationale, Paris 1929.
2. S. der Nersessian, «The Illustrations of the Homilies of Gregory Nazianzen», Paris gr. 510, D.O. Papers, 16 (1962).
3. J. Sevensen, «The Illuminators of the Menologium of Basil II», Dumbarton Oaks Papers, 16, 1962.
4. H. Buchtal, The Miniatures of the Paris Psalter (London 1938).
5. V. Lazarev, Storia della pittura bizantina (Turin 1967).
6. O. Demus, Byzantine Mosaic Decoration (London 1948).
7. K. Weitzmann, «Macedonian

Renaissance», Studies in Classical and Byzantine Ms. Illumination (Chicago 1971).

8. A. Frolow, «La date des mosaïques de Daphni», R.A., Vol. II, 1962.
9. Diez-Demus, Byzantine Mosaics in Greece: Hossios Lucas and Daphni, Cambridge, Mass., 1931 (Harvard University Press 1931).
10. E. Kitzinger, Hellenistic Heritage in Byzantine Art.
11. J. Hutter, Corpus der Byzantinischen Miniaturenhandschriften, 2 Vols (Stuttgart 1977-79).
12. P. Lasarides, «The Daphni Monastery», 1977, Milano.
13. A. Culter, The Psalter of Basil II, Arte Veneta, 30 (1976), 31 (1977).

The Macedonian «Renaissance»

E. Athanasiou

The Macedonian «Renaissance» and its effect upon Byzantine art cannot by any means be considered as the impact of another cultural period; judging from its manifold expressions it clearly appears to be an organic evolution, the natural continuation of a very old civilization, whose roots are constantly renewed in its eternal, fertile sources.